

Sándor János.

(1841—1909.)

Írta: Szentmártoni Kálmán.

A negyvenes-ötvenes években, amikor még kevesebb volt a pedagógia, de több a lelkiismeret, sok tanító nemes lelkesedéssel törekedett arra, hogy tanítványai a szomszédos iskolák tanulóit felülműlják.

A Homoród mentén elismert, legjobb iskolája *Varga Ferenc* tanítónak volt Homoródmáson, amely községet a legműveltebbnek lehetett volna nevezni, mert *Varga* idejében nem volt Homoródmáson egyetlen ember se, aki írni és olvasni ne tudott volna, de tudták ezenfelül az egyházi énekek dallamát és szövegét is.

Szokása volt *Varga Ferenc*nek, hogy a jobb tanulókat időnként elvitte a szomszéd falusi iskolába, ahol a tanítást meghallgatták s azután a vendégeket is kikérdezték, hogy vajjon mit tudnak. Egy ilyen látogatás alkalmával Homoródkarácsonfalván a tanítónál levő zongorán *Varga Ferenc* egy újjával elkopogtatta „Mint a szép híves patakra“ című zsoltárt. — No *János*, lássuk, te tudnád-e? szólította meg *Varga* egyik tanítványát, aki őt teljes figyelemmel nézte és hallgatta, mert zongorát eddig soha életében nem látott.

A kis fiú nem várt sok biztatást, azonnal utána játszott a s alig tudott a zongorától megválni. Később *Varga* is szerzett egy zongorát és *János* tanítványa, aki szerda napon kezdte rajta a tanulást, már a rákövetkező vasárnapon délelőtt és délután is orgonázott a templomban.

E kis fiú, aki tanulótársai közül kivált s már gyermekkorában elárulta szellemi képességét, tanulékonyágát és *Vargának* a verseinek alkalmával annyi dicsőséget szerzett: *Sándor János* volt.

Sándor János Homoródalmáson (Udvarhely m.) született 1841. december 26-án. Szülõi: *Sándor* Ferenc és *Sándor* Anna voltak, jómódú székely földmívelők és kiváló becsületességűek.

Egyetlen testvére, *Mihály*, utána 17 évvel született s így hossz-
szas időn át egyetlen gyermeke volt szülőinek, akik ezért is őt rend-
kívül szerették, féltették, gondozták s mindenek felett *vallásosan*
nevelték. Mielőtt a falusi iskolába kezdett volna járni már tudta a
„Miatyánk“-ot, „Hiszekegy“-et, a tíz parancsolatot és a templomi
énekekből sokat.

A családban beoltott vallásos szellemnek az iskola hatalmas
továbbfejlesztője volt. Vasárnap kivételével a tanító minden reggel
öt óraker csengetett a háza tetején levő csengettyűvel. Akkor fel-
gyűltek a tanulók s amíg virradott, egy szál faggyúgyertya mel-
lett minden nap énekelték a templomi és halottas énekeket. Aztán
harangoztak a reggeli templomozásra. A tanulók szép rendben
mentek a templomba s az úton énekelték valamelyik templomi éne-
ket. Így visszajövet is.

Templomozás után folyt a leckemondás és tanulás az estéli
templomozásig, amikor megint templomba mentek. Ilyen igazán
vallásos nevelésre ma gondolni sem lehetne, mert a modern peda-
gógia beosztása szerint még az egyszerű templomba-menésre sem
jut idő. Akkor azonban más volt az idők szelleme. Jutnia kellett
időnek a temetésre járásra s még a kantálásra is. Akkor a köz-
egészség felett az Isten őrkdött, ma az iskolai törvények is vigyáz-
nak arra, nehogy a tanuló a templomban meghüljön.

Sándor János a jó, öreg tanítónak kedves tanítványa volt. Min-
denkinek dicsérte s rá akarta birni szülőit, hogy a kollégiumba
vigyék. De szülõi mint egyetlen gyermeket szemük elől nem enged-
ték; így a népiskolát gyakorolta tovább 1856-ig. Ezután egy évig
nem járt iskolába. Szülõi 9—10 éves korától kezdve a gazdaságnál
alkalmazták, ahol mindenféle falusi munkát végzett, szántott, kaszált,
csépejt, kapált, aratót.

Az 1857-ik év tavaszán változás állott be. Elhatározta, hogy
kollégiumba megy, jóllehet már a *tizenhatodik* évében járt. Akaratát
közölte szülőivel, akik látván, hogy nagy kedve van, beleegyeztek,
hogy egy-két évre elmenjen. Így került *Sándor* János 1857 tava-
szán a székelykeresztúri unitárius gimnáziumba.

Ífjúságának eme jelentős vonásai egész életén át kísérik. A
szülõi örökségben s azok nevelésében megvolt az a csira, mely-

ből jellemének átlátszó alapvonásai: a *vallásosság* és *becsületesség* megízmosodhattak.

Székelykeresztúron V. gimn. osztályt elvégezve kolozsvári főgimnáziumunkba ment, ahol 1865-ben érettségi vizsgálatot tett s a következő két évben theologiai tanulmányokkal foglalkozott. A theológiát azonban nem végezhette be, mert egyházi főhatósága 1867 szept. 3-án kinevezte a székelykeresztúri gimnáziumhoz köztanítónak. Mint köztanító főhatóságától pénzsegélyt kért, hogy külföldi egyetemre mehessen, de első ízben nem kapta meg s mellőztetése miatt a köztanítóságot 1870-ben otthagya és Székelykeresztúron gr. *Haller* Józsefnél nevelő lett. Ez ideiglenes állásában 1871-ben a Főtanácstól 500 frt. segélyt kapott s még ugyanazon évben, *harminc* éves korában külföldi tanulmányútra ment. Egy semestert töltött Svájcban a zürichi egyetemen, egyet pedig a münchenin. Mindkét helyen különösen a természettudományokkal, mennyiségtannal és neveléstannal foglalkozott. Szorgalmasan tanult a könyvekből és az életből egyaránt.

Az 1872-iki főtanács megválasztotta a székelykeresztúri gimnáziumhoz rendes tanárnak, 1877-ben pedig igazgatónak. Ezóta előbb két — majd négy évenként mindig megválasztották igazgatónak s 1907. szept. 1 én ebben a minőségben ment nyugalmába.¹

Sándor Jánosnak az élettörténete gazdag, tanulságos, de még sem kísérem életét évről-évre, hanem megpróbálom bemutatni ott, ahol állandó és maradandó nyomot hagyott maga után.

Nagysága erkölcsi erejében van s ha neve ezért nem is meszterkélten ragyogó, de örökké tiszta kép volt és lesz ismerőinek szívében.

Cselekvéseiben nincs semmi ellenmondás, ami jellemének összhangját megzavarná. Minél jobban ismerem munkásságát, irodalmi munkáit és cselekedeteit, annál tisztábban áll elő tem a *jó ember* képe. Ilyennek tudta és ismerte a szeszélyes, de mégis legtöbbször helyes és igaz közvélemény; magam is többször hallottam és hallok a nép ajkán emlegetni, a nép-lélekbe, a köztudatba átment, általánosan elismert jóságát, már pedig az embert díszítő jelzők között egyetlenegy sincs, amely erkölcsi értékben a „jó“ jelzővel fölérne.

¹ Sándor Jánosnak a fentebbiekben közölt életrajzi adatait nagyrészen a saját feljegyzéseiből vettem. A 16 éves korig tett feljegyzései külön, kiadatlan füzetben vannak meg. A következő évek adatait pedig a székelykeresztúri unitárius gimnázium történetében írta meg.

Szelidsége, szívjósága s főként ezekből folyó *becsületessége* volt az a hatalom, melynek mindenki meghódolt. A nép is ezért szerette. Becsületességének alapja pedig az Istenben való hit, a *vallásosság* volt, ami minden nemes tulajdonságnak a koronája.

Egyik felolvasásában ¹ maga állította fel az ideális ember képét s mintha csak önjellemzés lenne, az ott elmondottakat nemcsak hirdette, hanem meg is tartotta. Jelszava az igazság, lelkesítője a szeretet volt. Isten országa munkásának, polgárának tekintette magát s úgy is élt. Híven teljesítette Isten és embertársai iránti kötelességét, megbocsátott ellenségeinek, amint annyiszor mondta „nem hétszer, hanem hetvenhétszer.“ A sérelmeket elfeledte, nem volt gyűlölködő, mert kedves költőjétől, Tompa Mihálytól megtanulta, hogy „a gyűlölség kétélű kard“.

Eszes, de tetteiben nem kizárólag az ész hideg elhatározása uralkodik, hanem a szívnek, az érzésnek is része van. A szív éltető melegét ott találjuk minden ténykedésében, a tanuló ifjúsággal szemben tanusított bánásmódjában, ítéleteiben, büntetésében ép úgy, mint a társadalmi és családi életében. Egy nagy érzés tölti be egész lelkét s innen táplálkozott vallásossága is, ez volt éltető forrása, kovásza minden tettének. A szülői házban szívta magába az életnek ezt a balsamos illatát, amely küzdelmeiben egész életén át erősítette.

Olyan egyén, aki vezetésre van hivatva s hogy a gimnázium igazgatására képessége volt, azt joggal senki sem tagadhatja. Méltó volt a gimnázium vezetésében nagyszerű elődeihez s intézetünknek alatta való kínos küzdelmeit tekintve, azt mondhatjuk, hogy a székelykeresztúri gimnáziumnak nagy szüksége volt rá.

Életének súlypontját az intézetben kereste és találta meg és nem azon kívül. Nagy munkát végzett fejlesztésének előkészítésében „szóval, tettel, de főképen a sajtó terén, tollal.“

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1885-ben megintette a főhatóságot, hogy a törvényes követelményeknek megfelelően rendezze be székelykeresztúri gimnáziumunkat, mert különben az intézet fenn nem állhat.

Hogy milyen viszonyok lehettek abban az időben, erre nézve csak azt az egy intézkedést említem fel, hogy ugyanezen évben „a másodmagával való hálás eltiltatott.“

¹ Az érdek. Székelykeresztur, 1903. Kiadta a Dávid Ferenc-egylet.

1886-ban egy miniszteri leirat a keresztúri gimnázium állami fontosságát nem ismeri el s állami segélyben nem részesíti. Kívánja, hogy négy osztályú legyen.

E nehéz, válságos helyzetben Sándor János meggyőzően kimutatja, hogy a székelykeresztúri gimnázium unitárius, székely, illetőleg magyar nemzeti szempontból igen fontos. Az 1887-iki dicsőszentmártoni zsinaton pedig hathatósan ébresztette a lelkesedést, a rajongó szeretetet keresztúri intézetünk iránt s az unitárius vallás és a székely nép boldogulását óhajtva áldozatkészségre serkentette a jelenlevőket.

Később is szüntelen munkálkodik az intézet továbbfejlesztésén s 1888—89-től a hatodik osztály beállításának híve és mozgatója.

Az 1889—90-iki *Értesítő*ben már örömmel hirdeti az adakozásokból ítélve, hogy „nem vész el már, ha eddig el nem vezett az iskola“.

Az 1892-ik év forduló pont a gimnázium történetében. Dr. Finály Henrik, mint kormánybiztos jóakaratólag „megértette a helyzetet“. A következő évben pedig Kuncz Elek főigazgató, kinél, amint Sándor János írta, „jobb barátot az intézetre nézve még az unitáriusok közül se kapnánk“, már *első* látogatása alkalmával felismerte a székelykeresztúri gimnázium fontosságát: „Földrajzi fekvése is mutatja, hogy itt bizonyos *nemzeti* missziót teljesít, teljesíthet, épen ezért inkább fejlesztését ajánlja, mint az osztályok számának apasztását.¹

Kuncz Elek főigazgatónak eme nagyfontosságú kijelentése, illetőleg ilyen értelemben a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz tett felterjesztése az intézet jövő sorsát egy irányban eldöntötte és Sándor János fáradozásai után örömmel láthatta, hogy az állam a székelykeresztúri gimnáziumot a segélyezendők közé felvette. Az intézetnek szilárd alapra helyezése, életerőssé, munkaképessé tétele volt hosszú évekig tartó munkájának legfőbb célja. Az intézetet nem egyszer a megsemmisülés küszöbén látta, de látta az unitárius kitartást és az áldozatkészséget is és megérthette, amit egykor remélni sem mert, szeretett intézetének főgimnáziummá fejlesztését. Éllette, fenntartotta és tovább fejlesztette az intézetet az a szellem, amely rajta kívül még sok unitáriusban meg volt.

„Látom lelki szememmel a nemzeti, az unitárius szellemben

¹ A székelykeresztúri unit. gimn. értesítője 1892—93. év 93. l.

megért ifjúságot érettségi bizonyítványokkal távozni innen“ mondta az 1900 - 901. isk. évi megnyitó beszédében.¹

A fejlesztés körüli nagy küzdelmek részletes rajza nem tartozhatik e keretbe, mert akkor még sok nevet kellene feljegyeznünk. De tudjuk, hogyha majd valaki a székelykeresztúri unitárius gimnázium fejlődésének tárgyilagos történetét megírja, abban mások mellett *Kuncz Elek*nek és *Sándor János*nak is méltó hely fog jutni, mert míg előbbi az állam nélkülözhetetlen támogatását biztosította, utóbbi lelkesen munkált az unitárius közvélemény helyes kialakításán s személyiségével is mindig nagyban hozzájárult az intézet iránti rokonszenv ébrentartásához, növekedéséhez és a hagyományos unitárius áldozatkészség tényleges megnyilvánulásához.

Az intézet belső életében jelszava volt: „Rend a lelke mindennek“ s nemcsak hirdette, hanem a pedánságig pontos volt mindenkor, mindenben. Lelkiismeretességének legjellemzőbb esete, hogy nyugalomba vonulása alkalmával 1907. augusztus 31-én már az egész családja elköltözött, de ő jelzett nap éjjelén egyedül az igazgatói lakáson aludt az otthagytott egyetlen bútordarabon, mert amint megjegyezte, éjjeli 12 óráig még tartott a megbízatása.

A rendességre minden embernek nélkülözhetetlen szüksége van, de a tanárnak, az igazgatónak valósággal hivatása a rend. Hamis felfogás, hogy a tehetségnek a rendetlenség az egyik ismerető jele, ellenkezőleg a nagy emberek már természetüknél fogva rendesek s minden alkotás, minden munkakör nem egyéb tulajdonképpen, mint rendezés. Életről csak ott lehet szó, ahol rendesség van. A rendetlenség maga a pusztulás, az enyészet, a rend az élet, az igazság.

Nála a pedáns lelkiismeretesség s a jó szív természetes következménye, hogy a tanuló ifjúságot nagyobb családjának tekintette, sorsukért mindig aggódott, betegségük alkalmával olyan izgatott volt, mintha az a családjában volna. Ápolta és gondozta azokat, kiknek vezetését Isten rája bízta. Magához ölelte tanítványait, kötözte, gyógyította sebeiket, dédelgette a gyöngéldőket.

Az iskola az ő világa, de azért nem az iskolai formák és szabályok betűszerinti követője, hanem az az ember, akinél a lényeg a nyomósabb. Nem a szó, a külső forma, hanem az igazság embere. Épen ezért *szigorú* volt az iskolában is, de a szeretet

¹ Értesítő. 1900—901. 4. l.

mindent összetartó melegsége kiérezhető volt tetteiből s ezért tanítványai félve tisztelték és szerették. Szigorúsága azonban megóvta attól, hogy szeretetét méltatlanokra vesztesse.

Szeretettel fogadta az idegen vallásúakat s hitében tanítványai közül senkit sem botránkoztatott meg. Jól bánt a nemzetiségekkel is. „Egy hazának vagyunk gyermekei — intette tanítványait. — A hazaszeretet közös kincsünk. Nem foglaljuk le csak magunk részére. Ti se foglaljátok le! Ne osszuk meg, de közösen, egyforma, osztatlan szeretettel csüngjünk hazánkon“.¹

Klasszikus *beszédeivel* az évnnyitó és évváró napokat valószínűleg ünneppé avatta s idegen vallásúak, még olyanok is, akiket az intézethez semmi sem fűzött, nagy számmal jelentek meg tartalmas beszédek meghallgatására. Ilyenkor vallásos és erkölcsös életre, kitartó munkásságra, a bűn útálására és kerülésére, embertársaink megbecsülésére, igazmondásra, becsületességre, az érdem elismerésére serkentette tanítványait. Szellemi kincseiből e beszédekben is juttatott másoknak: „Csakhogy egy rész tudományt száz rész lelkiismeretességgel vegyítve“ kívánt másnak adni, mert Herderrel szólva azt hirdette, hogy: „Jó fő rossz szív mellett, templom gyilkos barlang mellett“. Hitte s életével ő maga is igazolta, hogy: „Az *igazán* eszes ember egyszersmind nemes szívű, igazságos és emberséges“. A ragyogás korában nem hirdetett frázisokat. A mézes, sima beszédet nem szerette.

Beszéde, stílusa, az egész ember egyszerű, mert az igazság szava egyszerű. A természetességet szerette, a mesterkélséget kerülte. Álarcot nem hordott, olyannak mutatta magát, amilyen tényleg volt. Nem a látszatnak, hanem a valóságnak dolgozott. Ezért ellensége minden zajnak. Nem kereste az emberek tapsait. Mi értéke is lehetne egy ilyen önmagába mélyedő lélek előtt az üres ünnepeletetésnek? Ugyan mit is használhatnának a hírlapok dicsőítései annak, aki a dolgok valódi lényegét helyesen mérlegelni tudja? Érthető ezekből, hogy kitüntetés után nem futott, de mégis, amint halotti beszédében *Péterffy Dénes* kifejezte: „A legszebb jelt, mely emberi mellet diszíthet, a *becsületrendet* . . ., melyet ha nem is nyújtott neki királyi kegy, de keblén mindenki ott látott“.

Szellemét külső magatartásával nem fitogtatta; tudott másképp is érvényesülni, mert „haj nekünk, ha nincs egyebünk, mint az, amit megmutathatunk s amiről fecseghetünk“.

¹ Értesítő. 1907—908.

Sándor János számító ésszel az óvatosság pajzsát hordozva magával körültekintően haladt a maga útján, amelynek igazi mutatója, iránytűje a szív volt.

Igazgató volt a szó nemesebb értelmében. Iskoláját jobban szerette s féltette, mint önmagát. Mondhatni, hogy vakációja nem is volt, mert az iskola gondja szünidőn is morzsolgatta. Nyáron sohasem ment el Székelykeresztúrról. Életében első vakációja akkor volt, mikor nyugalomba vonulása után Előpatakra ment, amely sajnos egyszersmind utolsó is lett.

Hosszú évtizedeken át szorgalmasan munkált az intézet fejlődésén, izmosodásán. Az eredményt remények között várta s ha csalódott, kitartást merített az elődök küzdelmeiből, bizalommal tekintett a jövőbe s csüggedést nem ismert. Igazgatását általánosan hasznosnak és áldásosnak tartották.

Intézeti működéséről szólva nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy sok dolgot adó igazgatósága mellett tizenhat évig volt az intézetnek *könyvtárosa* s ezen állásáról csak akkor mondott le, mikor 1888-ban egy miniszteri leírat kívánta, hogy az igazgatói hivatal a könyvtárosságtól különíttessék el. Ő kezdte meg a könyvtár rendezését, ő szedte ki a penészből s mentette meg a garmadába hányt s romlásnak indult könyveket. Rendezte a gimnázium levéltárát is, ahol érdeme nem kisebb, mint a könyvtár megteremtésében.

Az egyházkörben is munkálkodott, melyet az iskola egyik legnagyobb gyámolítójának ismert. Közös érdeknek tartotta az egyházkör és a gimnázium harmonikus, kölcsönös emelkedését. Arra törekedett, hogy elégtelenség ne legyen s ezért egyesült erővel, közös érzéssel, megegyezéssel akart munkálni, mert azt hitte, hogy az egyik öröme a másiké is.

Erős unitárius s igazi *székely* volt. Még a tudományra is gyakran zúgolódott, hogy a vélt hún-utódokat miért fosztotta meg egy szép, költői mondától. Amint helyesen megjegyezte, az unitárius és székely elnevezés közül az egyik épen olyan fontos és kedves előttünk, mint a másik.

„*Egy öreg székely*“ álnéven írogatott a székelység hanyatló erkölcséről s felhasználta az alkalmat a *Dávid* Ferenc egyleti gyűléseken, hogy a székely kivándorlásról is szóljon, mint aki fájdalommal, de helyesen látta a Székelyföldnek valódi bajait. Kicsinylőleg emlékszik meg ez ügyben tartani szokott fényes szónoklatokról és puffogó pohárköszöntőkről. Igaz szívvel akarta és

munkálta, „hogy a székelység erősödjék, virágozzék, gyarapodjék, anyagilag, szellemileg, *erkölcsileg*, mert fájdalom ezekben visszaesés tapasztalható igen sok székely községben“.¹ Helyes érzékkel a székely kérdésnek anyagi oldala mellett a *erkölcsit* tekintette lényegesebbnek. Hitet, báiorságot, akaratot, erélyt, isteni félelmet, munkaszeretetet akart oltani minden székelybe, minden unitáriusba. De hangsúlyozta, hogy „Isten segedelmével magunknak kell végeznünk a derekas munkát“, a földbirtok megmentését, mert akié a föld, azé a haza. Az önzetlen hazaszeretetre br. Orbán Balázst, a kitartó, takarékos munkában Berde Mózeszt állította a székelységnek követendő példa gyanánt. Krisztus példájára hirdette: „Igyekezzünk székely atyámfiai magunkban találni fel Isten országát. Ekkor aztán megtudjuk tartani magyar hazánkat, kedves székely bérceinket. A székelykérdés megoldásának lehetősége is bennünk van, épen mint az Isten országa“.² Ennél világosabban senki sem mutatta meg a székelykérdés igazi lényegét, senki sem jelölte meg tisztábban a követendő utat.

Ha tudta és nem palástolta el a székely népnek hibáit, a nagy tömeget még sem tartotta romlottnak. Br. Eötvös Józseffel hitte, hogy „a nép közt sok salak van, de vannak darabok, melyekből meglátni, hogy az egész mégis aranybánya“.

Sándor Jánosnak írói munkássága is számottevő.³ Legterje-

¹ Az érdek. 11. l.

² Az érdek. 15. l.

³ Dolgozatai legnagyobb részben a „*Keresztény Magvető*“-ben jelentek meg. 1. „*Zürichi levél.*“ Kereszt. Magv. VI. K. 2. „*Népoktatási mozgalmak Schweizban.*“ (Zürich Kanton). VII. K. 3. „*Udvarhelyszéki tanító-egylet közgyűléséről.*“ VIII. K. 4. „*A székelykeresztúri unitárius gymnasium építtetésének történelmi rajza, tekintettel a jöltévökre.*“ VIII. K. 5. „*Szabó Sámuel életrajza.*“ IX. K. 6. *Beszéd Marosi Gergely sirjánál.* IX. K. 7. A „*társadalmi és családi élet.*“ X. K. 8. „*Miként kellene a középtanodai magántanítást szabályozni, hogy az eddiginél kedvezőbb eredményt mutathassunk fel?*“ XI. K. 9. „*A székelykeresztúri unitárius középtanoda könyvtára.*“ XII. K. 10. A *téli vizsga középtanodáinknál.*“ XIII. K. 11. A *székelykeresztúri tanoda továbbfejlesztésének kérdése.* XV. K. 12. „*Észrevételek E. F. úr cikkére.*“ XV. K. 13. „*Beszéd Szabó Samu sirköve felállítására alkalmával.*“ Gagyban, 1881. XVI. K. 14. „*Muzsnai ifjabb Demeter János élete és alapítványa.*“ XVIII. K. 15. „*A homoródalmási unitárius templom száz éves jubileuma.*“ XXI. K. 16. „*A székelykeresztúri középtanoda felekezeti és nemzeti fontossága.*“ XXIII. K. 17. „*Emlékünnepélyt megnyitó és bezáró beszéd.*“ XXIII. K. 18. „*Péterfi Sándor pap és egyházi író élete.*“ XXIII. K. 19. „*Tanári beiktató beszéd.*“ XXIV. K. 20. „*Kiss Mihály egy-*

delmesebb munkája a *székelykeresztúri unitárius gimnázium története*, amely alapvető s értékes forrásmunka. Minden munkája józan észre valló, egyszerű, őszinte, világos, tömör. Munkáiban mindenütt látszik, hogy egyformán jól ismerte a bib. iát, az ó-testamentumot és az ujkori történelmet. Egyformán veszi a képeket, hasonlatokat, az axiomaszerű idézeteket bölc. Salamon, Julius Caesar, Carlyle és Széchenyi korából. Leghuzamosabban mennyiségtant tanított, de azért jól ismerte minden kornak művelődéstörténeti anyagát, Galileit épen úgy, mint Julius Caesart, vagy Tompa Mihályt.

Beszédeinek mély hatása a közvetlen melegségben, a keresetlen egyszerűségben s a tartalom gazdagságában van. Jól átgondolt egyszerű, világos stílussal mondott szavai egyaránt szólnak a szívhez és az észhez. Munkáiban az igazság és a természetesség követelményét tartotta a legfőbbnek.

Találó, szellemes mondásai közül sok ma is közszájon forog. Éles szemével könnyen észrevette az emberek gyengeségeit, de másokkal nem közölte. Megtörtént némelykor, hogy egyesek gyöngeségeit gúnyos élceivel érintgette. Az ilyenek természetesen nem szerették, mert gyengeségeink megmutatása a legérzékenyebben fáj. Tudta, hogy az emberek ellen a gúny a legerősebb fegyver, de ő ezt is inkább az igazság védelmére használta.

Hidegségén, metsző, irónikus tréfáin, mondásain, melyek az igazságot jellemzően tárták fel, megütköztek azok, akik az emberi

házi író és két hasonnevű előde. XXVI. 21. „Visszatekintés a gymnasium történetére s egyszersmind száz éves fordulói záró-beszéd.” XXIX. K. 22. *Székely dolgok.* (Egy öreg székely.) Unitár. Közlöny 1901–1903. évf. 23. „Az érdek.” Székelykeresztúr, 1903. 16. 1. 24. „Elnöki beszéd a székelyekhez.” Unitárius Közlöny 1905. 1–2. sz. 25. „A székelykeresztúri unitárius gymnasium történelme.” Székelykeresztúr, 1896. 313 l.

A *Magyar nyelvőr* 1873–1878. évfolyamaiban több közleményt hozott tőle a tájbeszéd és a tájszók rovatában.

Jelentek meg még kötetményei az *Ústőkös* 1873–74. évfolyamaiban.

Mint igazgató írta az iskolai értesítőket az egyes iskolai évekről, amelyek 1877–98 isk. évtől 1878–79. év végéig a „*Keresztény Magvető*” megfelelő évfolyamaiban; 1879–80–1892–93 évekről a kolozsvári főgimnáziumról kiadott értesítőkkal egy füzetben, az 1893–94 évtől fogva pedig külön önállólag jelentek meg“.

Ezeken kívül kéziratban maradt több beszéde, alkalmi és humoros költeménye.

hiúságok hízelgő legyezetéseihez vannak szokva, de becsülhették azokat, akik észrevették e mondásoknak nemes erkölcsi célzatát. *Humorisztikus*, aki látja az általános emberi gyarlóságokat s a nevetést keltő mosolygásban benne van az emberetét is. A ma divatos szójátékot nem szerette, de hát micsodás lelki táplálék is lehet a szócsavarásban, amit már *Shakespeare* olyan kicsinylően kigúnyolt? *Humora* magyaros. Megjegyzéseiben mindig van filozófia, életbölcse ség. Az élcelődés, bármennyire becsülendő adomány is, de mivel legtöbb esetben az emberi gyarlóságokat teszi nevetségessé, sohasem lesz rokonszenves. Ezzel *Sándor* János is csak ellenségeket szerzett, pedig az élcelődő jókedv tulajdonképen a nemesebb lelkeknek a megnyilvánulása. Szemeiben minden humorossága mellett is volt egy komoly, legutóbb fájdalmas vonás, ami arcát nemessé, előkelővé tette s ez forrása volt lelke mélységes finomságának.

Jól tudott írni és beszélni, de megvolt benne a „*hallgatás tehetsége*“ is s ki vonná kétségbe, hogy ez az embernek egyik legnagyobb, legnemesebb képessége. E nélkül senkit sem lehet igazi férfinak nevezni és tartani. Tudni mindig, hogy mit lehet beszélni, mikor kell tenni, mennyit lehet gondolatainkból másoknak megmutatni, ez a nemes életnek egyik legszebb titka, legnagyobb művészete. Amint *Carlyle* mondta: „a hallgatás, a hallgatásnak nagy birodalma magasabb, mint a csillagok, mélyebb, mint a halál országa. Egyedül ez nagy, minden egyéb csekély“. Hallgatása zárkózottsággá csak életének vége felé fokozódott. Az egyszerű, szeretetreméltó társaságot mindig szerette. Modora előzékeny és lekötelező volt. Nem a magasrangúak között kereste a barátságot. Egész életén át egy tanító, egy pap és egy földbirtokos a leg-hívebb, legbelsőbb barátai.

Időtöltését nem a mulatozó társaságok, hanem a jó könyvek és a séták képezték.

A társadalmi életben gyűlölte a Tartuffeket s azokat, akik a közérdek leple alatt személyi kultuszt űztek. Esménye egy olyan társadalom, amelyben mindenki becsületes ember s törvényre nincs szükség.

Azok közül a kevesek közül való, aki családjá körében igazán boldog. Elérte azt, amiért annyi ezren hiába kapkodnak. Családjában állandó volt a boldogság, a szeretet, amit kellőleg csak akkor értékelhetünk, ha tudjuk, hogy annak rövid bírásáért is

mennyi keserves küzdelem folyik az életben. Finom ízlést, hűséget, gyöngéd szeretetet, esztétikai érzést vitt a családba. A benne levő nemes érzéseknek mintegy összefoglalója a zene iránti szeretete. Ismerte és tudta Orpheus csodás sipolásának nagy jelentőségét, amelyre fák, kövek megindulnak s talán a legboldogabb akkor volt, mikor kedves zenedarabjait kitűnő hallásával átszellemülten élvezhette. Ilyenkor a hangszer csodás melódiája érdekesen bájos erőt kölcsönzött tekintetének.

Családjának élt s családja jövőjének könnyítésén önfeláldozó szeretettel dolgozott. Tanárságát kezdetben szerényen javadalmazták s helyzete csak a legutóbbi időben javult, de azért anyagi zavarok sohasem aggasztották, mert neki nem volt nehéz a nélkülözés s rendessége az adósságcsinálástól megmentette. Ha egyszerű, szerény viszonyok között élt is, szeretett gyűjtögetni, de nem azért, hogy mint a fősvény gyönyörködjek benne. Ha illendőségről s méltányosságról volt szó, mindig tudta úri kötelességét. Semmi hajlama szenvedéllyé nem vált. Tisztelte a realitást, de pénzimádó nem volt s vagyona gyarapodását családja jövőjének biztosításáért mégis jóleső, megnyugtató örömmel látta. Szűkös viszonyai mellett is, bölc s előrelátással családjának, gyermekeinek tisztességesen szerzett örökséget hagyhatott.

Szerény, előkelően tartozkodó szellem, aki inkább tud engedelmeskedni, mint uralkodni. Minden dolog megítélésében mérsékelt, mint általában a jóízlésű emberek. Tartozkodó volt, mind állításaiban, mind tagadásaiban s ezzel némelykor túlzásba is ment, ami igazi tipikus vonást kölcsönzött egyéniségének. A felsőbbek, a nagyobbak iránt tisztelettel viseltetett s nem cselekedett a törvények ellen. A főlebbvalók iránti tisztelet és engedelmesség pedig nem a kis lelkek általános jellemvonása.

Önmagába s munkásságába nem volt szerelmes, mert tudta, hogy az irigység, amit ezzel felidéz, sokat árthat különben is érzékeny lelkének. A gondviselés erős karokkal, éles ésszel, mélyen érző szívvel s eleven képzelődéssel áldotta meg, ebben foglalhatnók össze röviden jellemzését.

Az utóbbi évek bizalmatlanságát, amelyre különben nagy hajlama volt, annyira növelték, hogy kerülte a társaságot. Mint a nagy emberismerőknél gyakran történni szokott, élete végén ő is szinte embergyűlölő lett. Kedvelt írójának, a szentimentális br. Eötvös Józsefnek gondolkozásába magát egészen beleélte s szó szerint értelmelte e mon-

dását: „Ha magadnak akarsz egy jó barátot, válassz egy kutyát“. Választott is és kedves kutyáját „jó kicsi embernek“ nevezte el.

Egészen a szív embere volt, a szívé, mely a külső hatásokat talán a valóságnál még nagyobbak érezte s érzékeny lelke a közönyt is rosszakaratnak látta. Finom lelkének minden igazságatlanság fáj, amit a földön látott. Az egész ember különben az erő és gyengeség csodálatos keveréke volt. Erőtéljes, de nem edzett. A küzdő téren volt, de szelid lelke miatt még sem vértézhetette fel magát úgy, hogy az élet keresztjét könnyen hordozhassa. Nem volt hiú, mégis túlérzékeny lelkületű, amit ellenségei kihasználtak. Amire más ügyet sem vetett volna, neki az a szíve mélyéig hatolt. Míg erős testén egy kis tövisszúrás meg sem látszott volna, ugyanaz lelkén mély sebet ejthetett. S mindezt a távolról szemlélők nem vehették észre, mert volt annyi önuralma, hogy lelkének valódi érzelmeit keserű humora vagy néma megvetése leplelve el tudta takarni. Haragját, fájdalmát senki sem láthatta s annyira tudott magán uralkodni, hogy legutóbbi betegségét saját környezete is csak hosszas megfigyelés után vehette észre. Van belső könny is, égetőbb, mint amely végig pereg az ember arcán.

Szép volt még így is az élete mindaddig, míg egészséges idegzetel járta az élet útjait. Életének végén, midőn már csak örömet érdemelt volna, sötét bánat, keserűség, fájdalmas gyötrellem, kétségbeesés jutott osztályrészül. Nehéz, küzdelmes, munkás élete elkoptatta az energiát, amely éltetője volt s erre következett a megsemmisülés. Látszott, hogy lelki erejének fáklyáját a régi erkölcsök romjain gyujtogatta, de hiába, mert: „Aki nem tanulta meg, hogy semmitől se féljen, semmit se kívánjon, hiába tanult minden egyebet.“ És úgy is van: „Ha nincs hullám, maga ver föl a hajó; így az ember is, ha tiszta és nyugodt élete.“ (Eötvös.)

Előpatakról hazajöve már kora szeptemberben érezte, hogy őszi szellő sivit már az ő mezején is. Nyugalomba menetelének mézes heteit alig töltötte el, láthatára borúlt már s keserű fájdalmak kezdték gyötörni. Az öreg korban, midőn egy szépen eltöltött, tiszta életről visszatekintve csak vidámságot és dicsőséget kellett volna látnia, csak szomorúságot látott. Bút aratott, ahol örömet remélt. Életűnt lett s minden szava tele volt keserűséggel. Komoly arcán ritkán látszott egy-egy derűs vonás. A vidám, tréfás hang mind ritkább s már a környezetben sem nevetnek. Arca beesett s szemei gyakran könnybe borúltak. Kínos szellemi fájdalmak gyö-

törték, melyről közönséges embernek alig van fogalma. Élete már a halálnál kínosabb szenvedés volt.

A búcsuzó napnak ragyogását már nem láthattuk és visszfénye is erőtlen, színtelen. „Az én betegségem lelki betegség, amihez ők (a doktorok) nem értenek,“ írja Kolozsvárról övéinek. Várt és csöndességben volt az Urnak szabadításáig. „Nagy az Urnak kegyelmessége. Minden reggel megújulnak az ő irgalmasságai“. Ilyen volt 1909. június 30-ikának reggele is, midőn egy őrizetlen pillanatban önmaga siettetta oda való juthatását, ahol kínzó gyötrelmeire megnyugvást remélt.

Élete küzdelem, halála igazi tragédia. Képzelt bajoknak s különös lelki gyötrelmeknek volt martaléka. Reá illik Lessing szava: „Mindenkiben, aki szerencsétlenné lesz, jó tulajdonságok legyenek s a legjobb ember legyen a legszerencsétlenebb.

Vége egy nemes életnek, de Sándor János a következőkre is lesz hatással s kell, hogy legyen, mert a példa a legnagyobb, a legjobb nevelő. Ő pedig egységes jellemével mintaképül szolgálhat bármely idők nemzedékének. Jelleme szerezte meg az unitáriusok között neki a közbecsülést, a tartós, folyton megújuló elismerést.

A személyiségnek van tulajdonképen az iskolában egyedül maradandó nevelői hatása, abban, amit a modern pedagógia olyan kevésre becsül. A személyiség nagy átalakító és újító hatalom. Egy becsületes embernek, egy nagy jellemnek a hatása egy intézet élén kiszámíthatatlan. Épen ezért, ha igazán értékelnünk akarjuk, nagyságát nem irodalmi munkásságában, nem a gimnázium s az egyesületek bölcs igazgatásában kell keresnünk és megtalálnunk, hanem személyiségének, erkölcsi erejének közvetlen hatásában. Száz és ezernyi élő tanítványa tehet ma is bizonyosságot arról, hogy egyéniségének nagy varázserejével gyakorlatilag már régen megvalósította a pedagógia kívánalmát, a *nevelő-oktatást*.

Hatásából azt látjuk, hogy igazán nevelni csak példaadással lehet s az elméleti utasítások e téren bizonytalan értékűek. Az iskolai bölcsesség semmit sem ér s minduntalan csődöt fog mondani minden nevelési törekvés, amelynek nem a szív az iránytűje.

Ebben áll Sándor János általános nevelői hatása, melyről egész nemzedékek tanuszkodhatnak.

Összehangzó lélek.*

(Egyházi beszéd.)

Irta: Bölöni Vilmos.

Róm. VIII. 22—23. — »Tudjuk, hogy az összes teremtettség egyetemben sóhajtozik és nyög fájdalomában mind ez ideig. Nemcsak az pedig, hanem magok a Lélek zsengejének birtokosai, mi magunk is, sóhajtozunk magunkban, fiúváfogadtatásra.«

Filipp. II. 1—2. »Annakokáért, ha van Krisztusban valamely intés, ha valamely szeretetből származó serkentés, ha valamely lélekközösség, ha valamely szív és irgalom, tegyétek teljessé az én örömet azáltal, hogy ugyanazon indulat legyen bennetek, ugyanazon szeretettel viseltetvén, összhangzó lélekkel egyetértvén.«

Mindent az Istenért! E jelszó tűnik ki a középkor legjellemzőbb eseményeiből. Azok a fényes ragyogású templomok s bennök az áhítat hősei, azok a magános kolostorok s bennök a világmegevetésnek és mennybevégyásnak sugaras képei, harc a bibliai földért, boldog várakozás a nagy és szent titokzatosság megnyitáért beszédesen tanuskodnak a jól ismert tényről: mindent az Istenért!

Mindent az emberért! E jelszó felé irányítja útját az emberiség a legújabb kor derengésével. Azok a törekvések, melyek egykor a földtől elvonva az isteni dicsőség nagyobbítására szolgáltak, ma

* Elmondattott az 1910. évi főtanácsn.